

ΗΘΙΚΟΣ ΔΡΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΚΑΤΑΛΥΣΗ ΤΟΥ: Η ΑΤΖΕΝΤΑ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ 1990

Ιορδάνης Κ. Παπαδόπουλος, Δρ Πολιτικής Φιλοσοφίας

Η εσχατολογική συμπαράδληψη του τίτλου δε θα έπρεπε να εκληφθεί ως πρόθεση ενστάλαξης πεσιμισμού στην πρακτική προοπτική της *κριτικής σκέψης* δεδομένων των σύγχρονων κοινωνικών συμφραζομένων, συμφραζομένων στα οποία αποτυπώνεται μια εμβάθυνση αλλά και νέες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και ανισοτήτων. Σκοπός του κειμένου, πέραν της αδρήs καταγραφής των μεγεθών αυτών των κοινωνικών παραμέτρων, είναι κυρίως η *πρακτική*, ηθική και πολιτική, θεμελίωση εκείνων των επιχειρημάτων αλλά και των κοινωνικών πολιτικών που θα μπορούσαν να αποτελέσουν την *ατζέντα* ή μέρος αυτής για τα επόμενα χρόνια.

Ο πεσιμισμός ως στάση θα μπορούσε, ασφαλώς, να δικαιολογηθεί στη βάση των ακόλουθων δεδομένων. Αναφέρομαι στις ανισότητες μεταξύ των ανεπτυγμένων οικονομικά κρατών- εθνών και εκείνων των υπο- ή "υπ"-ανάπτυκτων, σε ένα περιβάλλον μάλιστα παγκοσμιοποιημένου οικονομικού ανταγωνισμού, ανταγωνισμού που δεν εκδηλώνεται μόνο στο διακρατικό επίπεδο ή σε εκείνο των οικονομικών συμμαχιών-ενώσεων -περιλαμβανομένης και της Ευρωπαϊκής- ή σε εκείνο των mega-πολυεθνικών εταιρειών, αλλά είναι φανερός και στο επίπεδο των ατόμων, και στη διαμάχη μεταξύ των κοινωνικών τάξεων, οι οποίες διεκδικούν την εξασφάλιση ενός καταναλωτικού επιπέδου στο πλαίσιο της λειτουργίας της αγοράς. Στο ίδιο οικονομικό περιβάλλον επιτείνεται τόσο η οικολογική παρακμή και ο κατακερματισμός του κοινωνικού ιστού των διαφόρων κοινωνιών, όσο δε εμπεδώνεται ολοένα και πιο πολύ η ιδεολογία της αγοράς, και μια οικονομιστική προσέγγιση των ποικίλων κοινωνικών εκφάνσεων. Στα δεδομένα, τέλος, τα οποία σχετίζονται με την προβληματική του κειμένου θα έπρεπε να προστεθεί η ανάδυση της Νέας Δεξιάς και η αναρρίχησή της στην εξουσία, γεγονότα που σχετίζονται με τη σταδιακή, τις δυο τελευταίες δεκαετίες, έκπτωση του κοινωνικού κράτους και του πλέγματος κοινωνικής ασφάλειας, όπως αυτά είχαν οριστεί κατά κύριο λόγο μεταπολεμικά. Με τη σειρά της η έκπτωση αυτή επέφερε την οικονομική και κοινωνική περιθωριοποίηση ή αλλιώς τον κοινωνικό αποκλεισμό συγκεκριμένων ομάδων, όπως οι άνεργοι, οι οικογένειες με ένα γονέα, οι συνταξιούχοι, οι ανειδίκευτοι νέοι, η νέα *underclass* με ένα λόγο. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον δικαιολογείται βέβαια η απαισιοδοξία για τις δυνατότητες πραγμάτωσης των ηθικών αιτημάτων της κοινωνικής δικαιοσύνης στα οποία εντάσσονται και εκείνα για τις κοινωνικές ανισότητες και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Πριν, όμως, από μια απόπειρα *πρακτικής* θεμελίωσης του προτάγματος της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ανάγκης για ένα πολύμορφο κοινωνικό κράτος και νέων μορφών κοινωνικής πρόνοιας, προέχει μια καταγραφή των εμπειρικών

στοιχείων που αφορούν πλευρές του αποκλεισμού και των ανισοτήτων. Αυτήν την καταγραφή θα επιχειρήσω στο επόμενο, πρώτο, μέρος του κειμένου.

Τα δεδομένα του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής ανισότητας

Θα εκλάβω, εδώ, ως κοινά παραδεκτό τον αρνητικό ηθικό χαρακτήρα της κατάστασης πραγμάτων που περιγράφεται από τους όρους 'ανισότητα' και 'αποκλεισμός' σε αντιδιαστολή με το πρόταγμα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Αρκεί, νομίζω, σε αυτό το σημείο να λαμβάναμε, δοκιμαστικά, ως κριτήριο ηθικής αξιολόγησης των στοιχείων που θα ακολουθήσουν τη γενική οπτική της *θεωρίας της κοινωνίας των πολιτών*. Σύμφωνα με αυτήν, η θετική ελευθερία και αυτονομία των ατόμων θα οριζόταν ως η κατάσταση αυτοκαθορισμού και αποτελεσματικού ελέγχου του ίδιου του βίου τους στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινότητας¹. Με τη σειρά τους ο αυτοκαθορισμός και ο έλεγχος απαιτούν ένα σύνολο οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών και πολιτιστικών προϋποθέσεων, οι οποίες στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία έχουν αποδοθεί με τους όρους των αναγκών και των αντίστοιχων πολιτικών και οικονομικο-κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η καταγραφή των στοιχείων που αφορούν πλευρές του κοινωνικού αποκλεισμού και των ανισοτήτων θα μπορούσε να εκκινήσει από την αύξηση, διεθνώς, της ανεργίας². Αυτή η αύξηση σχετίζεται με τις αποσταθεροποιητικές, κοινωνικά, συνέπειες της Τρίτης Βιομηχανικής Επανάστασης και με την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και τεχνολογίας. Ο Rifkin αναλύοντας διαφορετικά στατιστικά στοιχεία που αφορούν υψηλά ποσοστά ανεργίας στην Αμερική, Λατινική Αμερική, Ευρώπη και Ασία, αναφέρει ότι:

Στις χώρες-μέλη του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ), 35 εκατομμύρια άνθρωποι είναι αυτή τη στιγμή άνεργοι και άλλα 15 εκατομμύρια ή έχουν πάψει να ψάχνουν για εργασία ή έχουν απρόθυμα δεχτεί μια θέση μερικής απασχόλησης³.

Ανεξάρτητα από το αν τα μεγέθη που καταγράφει ο Rifkin αποδίδουν επακριβώς και την τωρινή εικόνα, θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί με αρκετή ασφάλεια ότι το χάσμα ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς επιτείνεται και ότι συγχρόνως,

1. Norman, R., 1995, σσ. 75-92.

2. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα εμπειρικά στοιχεία που παρατίθενται σε αυτό το μέρος του κειμένου δε βασίζονται σε ατομική, πρωτότυπη έρευνα. Αναμφίβολα, στην περίπτωση μελέτης των κοινωνικών εκφάνσεων και παραμέτρων θα πρέπει κανείς να είναι ιδιαίτερα προσεκτικός ως προς την παράθεση στατιστικών στοιχείων, ώστε η υπόθεση εργασίας του να μη μετατραπεί σε *ad hoc*. Η στοχοθέτηση, όμως, του κειμένου δεν αφορά έναν επακριβή καθορισμό των μεγεθών του κοινωνικού αποκλεισμού και των ανισοτήτων παρά μόνο την καταγραφή υπαρχόντων δεδομένων και την κατάδειξη τάσεων, οι οποίες φαίνεται να μην αλλάζουν από την όποια ελαφρά μετατροπή των μεγεθών είτε προς το καλύτερο είτε προς το χειρότερο. Από αυτήν τη σκοπιά, θεωρώ ότι δεν επηρεάζεται και η αντικειμενικότητα της προτεινόμενης *πρακτικής* θεμελίωσης των αιτημάτων της δικαιοσύνης στο τρίτο και τέταρτο μέρος του κειμένου.

3. Rifkin, J., 1996, σ. 359.

λόγω της ανεργίας, αναδύεται μια νέα κοινωνική διάκριση. Παράλληλα, στην παραδοσιακή διάκριση κεφαλαιοκρατών και εργατικής τάξης προστίθεται και εκείνη ανάμεσα σε όσους έχουν μόνιμη εργασία και σε όσους ετερο- ή υπο-απασχολούνται ή αποκλείονται ολοσχερώς στο κοινωνικό περιθώριο ως άνεργοι. Μερικές φορές, μάλιστα, εξαιτίας ενός δυτικοκεντρισμού στην καταγραφή αριθμών και δεικτών διαφεύγει της προσοχής μας ότι η σημερινή κατάσταση πραγμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο είναι τραγικότερη:

Το 1995, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας υπολόγισε ότι το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Γης διαβιεί σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας, η οποία είναι η κύρια αιτία θανάτου (από τη σκοπιά μιας) παγκόσμιας προοπτικής. Κάθε χρόνο 12,2 εκατομμύρια παιδιά πεθαίνουν εξαιτίας της έλλειψης υγειονομικής περίθαλψης, η οποία θα στοίχιζε λιγότερο του ενός δολαρίου⁴.

Συνθήκες απόλυτης ή και σχετικής φτώχειας, και κατά συνέπεια αποκλεισμού και εξάρτησης από επιδόματα ή και κουπόνια σουσιτίου, απαντώνται και στην Αμερική και στην Αγγλία, χωρών θυλάκων της νεοφιλελεύθερης, νεοσυντηρητικής ιδεολογίας και πολιτικής. Ο Rifkin επισημαίνει ότι

"... ο αριθμός των Αμερικανών που ζουν κάτω από συνθήκες φτώχειας το 1992 είναι μεγαλύτερος σε σύγκριση με κάθε άλλη περίοδο από τη χρονιά του 1962. Το 1992, 36,9 εκατομμύρια Αμερικανοί ζούσαν κάτω από συνθήκες φτώχειας, μια αύξηση 1,2 εκατομμυρίου από το 1991 και 5,4 εκατομμυρίων από το 1989"⁵.

Ο ΟΟΣΑ διατείνεται σε πρόσφατες έρευνές του ότι τα ποσοστά ανεργίας στην Αμερική και την Αγγλία κυμαίνονται σε χαμηλότερα επίπεδα. Φαίνεται να αποσιωπάται, όμως, το γεγονός ότι κατά την περίοδο 1985-1995 ο αριθμός των ανθρώπων που υποσιτιζόνταν στην Αμερική αυξήθηκε από 20 στα 39 εκατομμύρια, όπως ανακοινώθηκε στην πρόσφατη Παγκόσμια Διάσκεψη για τη Διατροφή στη Ρώμη. Όσον αφορά, ειδικά, τα ποσοστά ανεργίας, αυτά θα έπρεπε να ιδωθούν σε συνδυασμό με την πολιτική μερικής απασχόλησης -πρωτοεφαρμοζόμενης στην Αμερική και προτεινόμενου μοντέλου προσφάτως και για την Ευρώπη-, της ελαστικότητας των όρων εργασίας αλλά και της διευκόλυνσης των απολύσεων. Ο Rifkin, μάλιστα, επισημαίνει ότι η πολιτική της μερικής απασχόλησης φαίνεται να αποτελεί "... μέρος μιας μακροπρόθεσης στρατηγικής... για να μειωθούν οι αμοιβές και να αποφευχθούν δαπανηρές κοινωνικές παροχές ..."⁶

Αν υφίσταται μια συσχέτιση μεταξύ της επικράτησης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και οικονομικής πρακτικής και της επίτασης του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανισότητας στην Αμερική από την εποχή του προέδρου Ρείγκαν, μια παρόμοια

4. Jordan, B., 1996, σ. 39.

5. Rifkin, J., *op.cit.*, σ. 327.

6. Rifkin, J., *op.cit.*, σ. 348.

σχέση μπορεί να ανιχνευθεί και στην Αγγλία από την εποχή της κ. Θάτσερ. Η Επιτροπή για την Κοινωνική Δικαιοσύνη υπό την αιγίδα του Ινστιτούτου Έρευνας για τη Δημόσια Πολιτική και του Εργατικού Κόμματος εκπόνησε δυο σημαντικές μελέτες στα 1993 με τους τίτλους: "Το Χάσμα της Δικαιοσύνης" και "Η Κοινωνική Δικαιοσύνη σε ένα Κόσμο που Αλλάζει"⁷. Ειδικά, η πρώτη μελέτη αναφέρεται σε παραμέτρους της κοινωνικής ζωής στην Αγγλία, παρόμοιες με εκείνες που αναφέρθηκαν στην αμερικανική περίπτωση. Αξίζει, επί πλέον, να επισημανθεί ότι η Επιτροπή λαμβάνει ως ηθική απαρχή της έρευνάς της μια παραπλήσια με τη δική μας οπτική, δάνεια από τη θεωρία της κοινωνίας των πολιτών. Συγκεκριμένα, όλοι οι πολίτες, για να θεωρούνται ακριβώς ως τέτοιοι και για να καθορίζουν τη ζωή τους με αυτοσεβασμό και αυτονομία, θα πρέπει να είναι σε θέση να ικανοποιούν τις βασικές τους ανάγκες για εισόδημα, τροφή, εκπαίδευση και υγεία. Η ικανοποίηση αυτών των αναγκών εξαρτάται από το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ευκαιριών και από την κατά το δυνατό ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στο κοινωνικό γίγνεσθαι⁸.

Η καταγραφή τεσσάρων και μόνο μεγεθών που σχετίζονται με τη φτώχεια και τον αποκλεισμό στην Αγγλία και παρατίθενται από την Επιτροπή, θεωρώ ότι θα ήταν επαρκής για τους σκοπούς αυτού του μέρους. Η Επιτροπή επισημαίνει ότι η φτώχεια δε θα έπρεπε να προσδιορίζεται μόνο υλικά αλλά και κοινωνικά, καθώς επίσης και ψυχολογικά⁹. Ειδικότερα, το 1992 400.000 Άγγλοι ήταν επίσημα καταγεγραμμένοι ως άστεγοι, ενώ φιλανθρωπικές οργανώσεις αποτιμούσαν τον αριθμό τους σε 2 εκατομμύρια. Σε αυτόν τον τελευταίο αριθμό θα έπρεπε να προστεθεί και εκείνος των 150.000 νέων που καθίστανται άνεργοι κάθε χρόνο, ενώ, συγχρόνως, αυξάνεται και ο αριθμός των οικογενειών που στεγάζονται σε πανσιόν¹⁰. Επιπροσθέτως, επισημαίνεται ότι το κόστος μιας επαρκούς θρεπτικά διατροφής είναι κατά 35% ανώτερο εκείνου που δύνανται οι κοινωνικές ομάδες με πραγματικά χαμηλά εισοδήματα να διαθέσουν για τη διατροφή τους¹¹. Όσον αφορά δε την ανεργία, η Επιτροπή παρατηρεί ότι πέραν των όποιων βελτιώσεων το μέγεθός της παραμένει ιδιαίτερα υψηλό αγγίζοντας το 1,7 εκατομμύρια για τους επισήμως εγγεγραμμένους ανέργους και τα 2 εκατομμύρια για όσους έχουν απολέσει κάθε ελπίδα ή δεν επιζητούν πλέον την εύρεση θέσης εργασίας¹². Θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί και στα στοιχεία που αφορούν τη σχέση κοινωνικού αποκλεισμού, ανισότητας, φτώχειας και φυλετικού, κοινωνικού ρατσισμού, ή ακόμη και σε εκείνα που αφορούν την επίταση του χάσματος ανάμεσα στους πλουσίους και στους φτωχούς από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Νομίζω πως μπορεί να αναφερθεί, όμως, ως τέταρτο χαρακτηριστικό στοιχείο για το χάσμα της δικαιοσύνης στην Αγγλία το γεγονός ότι το ήμισυ του πληθυσμού των κατώτερων οικονομικά κοινωνικών ομάδων απολάμβανε το 1991 μόλις το 1/4 του

7. The Commission on Social Justice, 1993a και 1993b.

8. The Commission on Social Justice, 1993b, σ. i.

9. The Commission on Social Justice, op.cit., σ. 23.

10. The Commission on Social Justice, op.cit., σ. 24.

11. The Commission on Social Justice, op.cit., σ. 25.

12. The Commission on Social Justice, op.cit., σ. 37.

συνολικού εθνικού εισοδήματος σε σύγκριση μάλιστα με το ήδη χαμηλό 1/3 το 1979¹³.

Η οικονομία του χώρου δεν επιτρέπει τη λεπτομερή αναφορά άλλων συναφών στοιχείων. Θεωρώ, όμως, ότι τα στοιχεία που αναφέρθηκαν είναι επαρκή για να δειχθεί η δεδομένη, διεθνώς, κατάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανισότητας. Αξίζει να αναφερθεί απλώς συμπληρωματικά ότι στην Ελλάδα υπολογίζονται σε 2 και πλέον εκατομμύρια όσοι είχαν εισόδημα μικρότερο κατά το ήμισυ του μέσου όρου εισοδήματος του πληθυσμού τα τελευταία χρόνια. Η εξαγωγή, όμως, ηθικών αιτημάτων κοινωνικής δικαιοσύνης και η διερεύνηση νέων μορφών κοινωνικής πολιτικής θα πρέπει να περιμένει ακόμη. Θα πρέπει πρώτα να ανατρέξει κανείς στην αποτυχία του *Κεϊνσιανού Κοινωνικού Μοντέλου* όχι μόνο για να ανιχνεύσει αιτιακά την απόληξη στη σύγχρονη κατάσταση πραγμάτων, αλλά και για να εξαγάγει με μεγαλύτερη ασφάλεια την κοινωνική ατζέντα για τα επόμενα χρόνια.

Το παραδοσιακό κράτος πρόνοιας και οι λόγοι της αποτυχίας του

Από την εποχή σχεδόν του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου τα εξαγόμενα της φιλελεύθερης και τεχνοκρατικής ανάλυσης του Keynes και του Beveridge συνδυάστηκαν με τους στόχους για νίκη στον πόλεμο, αναδιανομή του κοινωνικού προϊόντος και δημοκρατική συμμετοχή των πολιτών στο κοινωνικό γίγνεσθαι¹⁴. Σε όλη την Ευρώπη, την ίδια περίοδο, το οργανωμένο εργατικό κίνημα παραχώρησε σημαντικό μέρος της πολιτικής του δύναμης χάριν της διαβεβαίωσης ότι το κράτος θα εξασφάλιζε αφ' ενός συνθήκες και θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης, αφ' ετέρου θα δημιουργούσε κοινωνικές υπηρεσίες και ένα πλέγμα προστασίας ικανό για τη διασφάλιση ή και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Ως κατάλληλα μέσα πραγμάτωσης αυτών των στόχων θεωρήθηκαν η, εκ μέρους του κράτους, περιορισμένη ιδιοκτησία μέσων παραγωγής, η παραγωγή και η διαχείριση μέρους του κοινωνικού πλούτου, η αναδιανομή ενός ακόμη μέρους μέσω της φορολογίας εισοδήματος¹⁵ και η υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση. Στην περίοδο, όμως, που ακολούθησε τον πόλεμο, η αποτελεσματικότητα αυτών των μέσων αποδείχθηκε περιορισμένη σε κάποιο βαθμό και ιδιαίτερα σε σύγκριση με τα οικονομικά μεγέθη "ανάπτυξης" που σημειώθηκαν. Παρ' όλα αυτά, μπορεί κανείς να ισχυρισθεί ότι αναδύθηκε ένας ηθικός προσανατολισμός των δυτικών κοινωνιών προς το ιδανικό επίτευξης της ισότητας των πολιτών ή ισότιμης εξασφάλισης των αναγκαίων προϋποθέσεων για έναν αξιοπρεπή και αυτοελεγχόμενο βίο. Ταυτοχρόνως, εμπεδώθηκε ως ένα σημείο και η πίστη ότι ο κύριος μοχλός επίτευξης αυτού του ιδανικού θα έπρεπε να είναι το κράτος και οι πολιτικές κοινωνικής πρόνοιας¹⁵.

Το *Κεϊνσιανό Σύστημα Κοινωνικής Πρόνοιας και Κράτους* αποτέλεσε μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 την ηθική και πολιτική απάντηση των δυτικών κοινωνιών

13. The Commission on Social Justice, *op.cit.*, σ. 44.

14. Jordan, B., 1989, σ. 78.

15. Jordan, B., *op.cit.*, σ. 78.

έναντι και της οικονομικής ανασφάλειας, του αποκλεισμού αλλά και του κοινωνικού στίγματος ή περιθωριοποίησης κοινωνικών ομάδων¹⁶. Η έννοια του στίγματος σχετίζεται στενά με εκείνες του κοινωνικού αποκλεισμού, της ανισότητας και του κοινωνικού κράτους. Ο Titmuss, οι αναλύσεις του οποίου κατέχουν σημαντική θεωρητική θέση¹⁷, ορίζει το στίγμα ως εκείνη την κατάσταση μιας κατακερματισμένης ατομικής ταυτότητας, η οποία αφομοιώνεται από το άτομο εξαιτίας της σωρείας των διακρίσεων εις βάρος του, των ανισοτήτων και του αποκλεισμού του από σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Η ατομική ταυτότητα ορίζεται κατά κύριο λόγο από ένα συναίσθημα κατωτερότητας και μια αίσθηση κοινωνικής αποτυχίας. Το άτομο βρίσκεται ανάμεσα σε ψυχολογικές και κοινωνικές συμπληγάδες.

Ο Harris συνοψίζει τους τρόπους αναπαραγωγής του κοινωνικού στιγματισμού ή περιθωριοποίησης, όπως αυτοί οροθετούνται από τον Titmuss, με τον ακόλουθο τρόπο. Το στίγμα σχετίζεται με το επίπεδο κοινωνικών παροχών και με την αναπόδραστη τάση της αγοράς να αποκλείει άτομα και ομάδες των οποίων όχι μόνο δεν ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες αλλά και εξωθούνται σε απώλεια του αυτοσεβασμού και της αξιοπρέπειάς τους. Επί πλέον, το στίγμα συνδυάζεται τόσο με το καθαυτό φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού όσο και με τους ποικίλους τρόπους αναπαραγωγής του, στους οποίους εντάσσονται και οι γραφειοκρατικοί μηχανισμοί του κοινωνικού κράτους. Η συμπεριφορά των γραφειοκρατών επιτείνει πολλές φορές την αίσθηση σε όλους εκείνους, των οποίων η επιβίωση εξαρτάται από τους μηχανισμούς πρόνοιας, ότι αποτελούν "δημόσιο βάρος". Επιπροσθέτως, το στίγμα θα έπρεπε να ιδωθεί και σε σχέση με τις μεθόδους ή τα κριτήρια που ακολουθούνται για να προσδιορισθεί ποιοι δικαιούνται και ποιοι όχι τις "απολαβές" της κοινωνικής πρόνοιας. Τέλος, το στίγμα σχετίζεται, περισσότερο στη δική μας εποχή, με το σχήμα συνύπαρξης δημόσιας και ιδιωτικής πρόνοιας. Αυτή η συνύπαρξη αναπαράγει νέες κοινωνικές διακρίσεις ανάμεσα στις τάξεις εκείνων που έχουν ήδη θυματοποιηθεί. Τα άτομα αισθάνονται πως η κοινωνική πρόνοια δεν είναι καθολικό δικαίωμα και καθήκον¹⁸.

Τα περιορισμένα πραγματικά αποτελέσματα που επέφερε το Κεϋνσιανό Κοινωνικό Μοντέλο ως προς την πραγμάτωση του ηθικού αιτήματος της ισότητας, αλλά και η εμπλοκή αυτού του ίδιου του Συστήματος στην αναπαραγωγή του κοινωνικού αποκλεισμού και στίγματος, δε θα έπρεπε να οδηγήσουν κάποιον στο να υποτιμήσει τις μερικές αλλαγές που επέτυχε αυτό το Σύστημα σε παραμέτρους της κοινωνικής μας ζωής, αλλαγές και βελτιώσεις που αφορούσαν την υγεία, την εκπαίδευση, την ανεργία, την κοινωνική ασφάλιση και συνταξιοδότηση. Από αυτήν τη σκοπιά, μπορούμε να αναφερθούμε στο σουηδικό μοντέλο, χωρίς να διατεινόμεθα ότι υπήρξε η παραδειγματική περίπτωση των επιτευξών και των υπόλοιπων δυτικών χωρών μέχρι τα μέσα της περασμένης δεκαετίας. Σε τρεις διαχρονικές μελέτες, οι οποίες διεξήχθησαν στη Σουηδία και τα αποτελέσματά τους δημοσιεύθηκαν το 1984 και 1987, μελετήθηκαν παράμετροι όπως: υγεία, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, εργασιακοί

16. Harris, D., 1987, σ. 42.

17. Titmuss, R.M., 1968, 1970, 1974.

18. Harris, D., op.cit., σσ. 41-42.

όροι και συνθήκες, εισόδημα, αποκλεισμός και φτώχεια, εκπαιδευτικές ευκαιρίες, οικογένεια και κοινωνική ενσωμάτωση, στέγαση, ασφάλεια κ.ο.κ. Οι παράγοντες αυτοί αφορούν, ασφαλώς, τις αναγκαίες προϋποθέσεις ισότιμης συμμετοχής των πολιτών στην κοινωνική ζωή. Στη Σουηδία, η κοινωνική πρόνοια επέφερε σημαντική βελτίωση αυτών των παραμέτρων από το 1968 ως το 1981¹⁹.

Από την άλλη όμως μεριά, η αποτυχία του Κεϋνσιανού Κοινωνικού Μοντέλου - στη Σουηδία ή γενικότερα στις χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης - ήταν περισσότερο ηθική παρά οικονομική. Δεν αναγνώρισε ότι στην οικονομική ανάπτυξη θα έπρεπε να τεθούν όρια. Αντιθέτως μάλιστα, το κεϋνσιανό σύστημα ανήγαγε ή συνέβαλε στην αναγωγή της ανάπτυξης και της κατανάλωσης σε νέα θρησκεία²⁰. Όσον αφορά την καθαυτό οικονομική αποτυχία, αυτή οφειλόταν, πρώτον, στο ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες, αδιακρίτως, αιτούνταν μεγαλύτερο μερίδιο από τον κοινωνικό πλούτο, δεύτερον, στο ότι οι ίδιες ομάδες αρνούσαν να συμβάλουν κατά αναλογία στην παραγωγή και αναδιανομή αυτού του πλούτου, επί παραδείγματι, μέσω της φορολογίας. Τέλος, η οικονομική αποτυχία οφειλόταν σε μια υπέρμετρη επένδυση στον ανθρώπινο αλτρουισμό και στο ότι οι ιθύνοντες του κοινωνικού κράτους θεώρησαν πως είναι εφικτός ένας τεχνητός, σε τελική ανάλυση, καθορισμός των αναγκών και της κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων. Η καταγραφή των κύριων λόγων αποτυχίας του Κεϋνσιανού Κοινωνικού Μοντέλου μπορεί να ολοκληρωθεί αναφέροντας ότι στη δεκαετία του 1970 εμπεδώθηκε μια αγοραία-ανήθικη λογική πολιτικού ωφελιμισμού - είναι χαρακτηριστική η συντεχνιακή διεκδίκηση αιτημάτων εκ μέρους των εργατικών συνδικάτων - η οποία οδήγησε στην πράξη σε μια χομπσιανή εικόνα του κοινωνικού βίου²¹. Στο ίδιο κοινωνικό περιβάλλον το κράτος γιγαντώθηκε γραφειοκρατικά, αφομοίωσε άκριτα τη λογική της ανάπτυξης, όπως αυτή ορίζεται από την ελεύθερη οικονομία, προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να εξασφαλίσει την κοινωνική και εργασιακή ειρήνη.

Σε αυτό το πλαίσιο θα έπρεπε, λοιπόν, να ιδωθεί η ηθική και οικονομική αποτυχία του κοινωνικού κράτους σε σχέση με τα αιτήματα της ισότητας και της δικαιοσύνης. Οι γραφειοκρατικοί του μηχανισμού όχι μόνο δεν άμβλυαν αποφασιστικά τις συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, αλλά, αντιθέτως, συνέβαλαν σε ένα βαθμό στην επίταση του φαινομένου σε κοινωνικές συνθήκες πρόταξης της ατομικής επίτευξης σε απόλυτη αξία, μετρήσιμη με όρους οικονομικής επιτυχίας²². Στον ίδιο χρονικό και κοινωνικό ορίζοντα των τελευταίων δυο δεκαετιών, ο Jordan επισημαίνει ότι αναδύθηκε μια νέα κοινωνική ορθοδοξία. Σύμφωνα με αυτήν, το κοινωνικό αγαθό θα έπρεπε να ορίζεται αποκλειστικά με όρους ατομικιστικούς και η παραγωγή του κοινωνικού πλούτου με εκείνους που θέτει η ελεύθερη και απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς²³. Η νέα κοινωνική ορθοδοξία αποκρυσταλλώθηκε στη θεμελίωση της κοινωνίας των δύο τρίτων.

19. Erikson, R., 1993, σσ. 67-83.

20. Ferris, J., 1985, σ. 54.

21. Ferris, J., *op.cit.*, σ. 54.

22. Harris, D., 1987, σ. 165.

23. Jordan, B., 1989, σ. 105.

Οι λόγοι, όμως, αποτυχίας του κοινωνικού κράτους μπορούν να ιδωθούν και με τον ακόλουθο τρόπο. Το κοινωνικό κράτος και η ιδεολογία του δέχθηκαν την αντεπίθεση του Νεο-Φιλελευθερισμού και της Νέας Δεξιάς από τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Οι συνθήκες της αντεπίθεσης ήταν ευνοϊκές, εφόσον είχε ήδη αφομοιωθεί κοινωνικά, σε σημαντικό βαθμό, η λογική της αγοράς. Οι υπέρμαχοι του κράτους πρόνοιας δεν μπορούσαν να αντιτάξουν πειστικά αντεπιχειρήματα εξαιτίας του δαιδάλου των γραφειοκρατικών αγκυλώσεων και της οικονομικής αναποτελεσματικότητας του κοινωνικού κράτους. Επί πλέον, οι ίδιοι δεν είχαν αντιληφθεί μια αξιακή μετατόπιση στο κοινωνικό σώμα υπέρ της αρχής της ελευθερίας και έναντι εκείνης της ισότητας. Η ελευθερία, μάλιστα, νοούνταν ως αρνητική με τους όρους αποκλειστικά των πολιτικών δικαιωμάτων και εκείνους της δυνατότητας και του ποσού ατομικών επιλογών μέσα στην αγορά. Η αντεπίθεση περιέλαβε στους στόχους της -και συνεχίζει να το κάνει- το δραστικό περιορισμό του παρεμβατικού κράτους και τη σταδιακή ιδιωτικοποίηση μέρους τουλάχιστον της κοινωνικής πρόνοιας²⁴. Αυτά τα συμπραζόμενα δικαιολογούν το να θεωρήσει κανείς ότι βρισκόμαστε ενώπιον μιας πορείας σταδιακής κατάλυσης του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι οι τρεις μεγάλες θεωρητικές παραδόσεις, του παραδοσιακού φιλελευθερισμού, της σοσιαλιστικής σκέψης και της σοσιαλδημοκρατικής οπτικής, δεν επεξεργάσθηκαν ουσιαστικά νέες θεωρητικές διοδεύσεις και πολιτικές για ένα διαφορετικό, πολύμορφο, κράτος πρόνοιας. Είναι χαρακτηριστική η απλουστευτική αντιμετώπιση εκ μέρους τους αφ' ενός των οικονομικών φαινομένων και της πραγματικής συμβολής των μηχανισμών της αγοράς στην παραγωγή του κοινωνικού πλούτου, αφ' ετέρου των πολιτικών ισοκατανομής, κατά το δυνατό, αυτού του πλούτου²⁵. Οι αναλύσεις για τη θεωρητική δυνατότητα συνδυασμού των αιτημάτων του σοσιαλισμού, της κοινωνικής δικαιοσύνης και των μηχανισμών της αγοράς είναι σχετικά πρόσφατες. Μέχρι πρότινος, ο κοινωνικός ριζοσπαστικός στοχασμός είτε έμενε προσδεμένος σε ένα εύκολο ανάθεμα σε βάρος της αγοράς είτε εξηγούσε την αποτυχία του κοινωνικού κράτους στη βάση μόνο της γραφειοκρατικοποίησής του και της συνεχιζακής λογικής. Δεν ελάμβανε, όμως, υπόψη του ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και ιδιαίτερω μέσα σε εκείνη του 1980 εγκαινιάσθηκε ένας νέος κύκλος παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και αναδύθηκαν νέα τεχνολογικά δεδομένα, τα οποία επέφεραν αναδιοργάνωση της παραγωγής και ανακατανομή των θέσεων εργασίας. Ο κοινωνικός ριζοσπαστικός στοχασμός δεν διείδε, τέλος, την αλλαγή των δημογραφικών δεδομένων, τα οποία ενέτειναν τις πιέσεις στο κοινωνικό κράτος και τις πολιτικές του. Η γήρανση του πληθυσμού στις δυτικές κοινωνίες είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα.

Με ένα λόγο, ο ριζοσπαστικός στοχασμός δε διέγινωε εγκαίρως τη σταδιακή εξάλειψη των όρων μιας σοσιαλδημοκρατικού τύπου κοινωνικής συναίνεσης, όπως αυτή αρθρώθηκε ανάμεσα στα 1945 και 1975²⁶. Δε συνειδητοποίησε την επερχόμενη

24. Deakin, N., 1987, *op. cit.*, σσ. 177-178.

25. Jordan, B., 1987, *op. cit.*, σ. 89.

26. Jordan, B., *op. cit.*, σ. 110.

έκταση κατάλυσης του παραδοσιακού κοινωνικού κράτους²⁷. Η κριτική κοινωνική θεωρία δεν προέβη στη διαπίστωση ότι στη νέα κατάσταση πραγμάτων το κοινωνικό κράτος και η κοινωνική πολιτική δε θα έπρεπε να είναι μονοσήμαντη και απλουστευτική²⁸, αλλά πολυσήμαντη και πολύμορφη. Μέσα, λοιπόν, σε αυτά τα συμπραζόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανισότητας προέχει η επανεξέταση και η *πρακτική* θεμελίωση του αιτήματος της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η θεμελίωση αυτού του αιτήματος με κεντρικό όρο εκείνον του ηθικού δράστη μπορεί να αποτελέσει τη βάση για τη σκιαγράφηση της ατζέντας κοινωνικής πολιτικής για τα επόμενα χρόνια. Αυτός είναι ο στόχος του επόμενου μέρους του κειμένου.

Η *πρακτική* θεμελίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της κοινωνικής πολιτικής

Η *πρακτική* θεμελίωση της κοινωνικής δικαιοσύνης θα μπορούσε να ιδωθεί και στο ευρύτερο πλαίσιο της εξέλιξης της πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας. Η στοχοθέτηση, όμως, του κειμένου δεν επιτρέπει παρά μόνο μια απολύτως περιληπτική αναφορά σε αυτή την εξέλιξη. Η παραδοσιακή ή κλασική πολιτική θεωρία, όπως των Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Hobbes, Hegel και J. S. Mill, είχε ως επίκεντρό της τη φύση της αγαθής ζωής και του ορθού. Βασιζόταν σε μια μεταφυσική η οποία εν πολλοίς καθιστούσε τα κριτήρια αλήθειας της εσωτερικά. Με αυτό τον τρόπο, όμως, ήταν άμεσα βλητά από γνωσιοθεωρητική σκοπιά. Η επόμενη σπουδαιότερη και κριτική εξέλιξη της πολιτικής θεωρίας ήταν εκείνη που προκλήθηκε εξαιτίας του θετικισμού. Αυτός κατάφερε κάρριο πλήγμα έναντι της παραδοσιακής κανονιστικής θεωρίας δεικνύοντας ότι οι κεντρικοί της όροι στερούνται νοήματος αλλά και ότι οι προτάσεις της αποτελούν απλώς υποκειμενική έκφραση της προσωπικής στάσης του εκάστοτε θεωρητικού. Παρά τη σημαντική παρέμβαση της συγκινησιοκρατίας, του Stevenson, και της θεωρίας της επιτακτικότητας, του Hare, ο *πρακτικός* κοινωνικός στοχασμός και ειδικά η πολιτική θεωρία υπό την επήρεια του θετικισμού και του μεθοδολογικού ατομικισμού έτεινε προς τον μπιχεθιορισμό και τον εμπειρισμό, προκρίνοντας μάλιστα ως απόλυτη αρχή εκείνη της ουδετερότητας ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές θεσμίσεις. Ο θετικισμός, παρ' όλη την κατοπινή κατάρρευση του προγράμματός του εξαιτίας και της επιστημολογικής κριτικής στην αρχή της επαληθευσιμότητας για κυκλικότητα, σφράγισε την εξέλιξη της πολιτικής θεωρίας. Εμπεδώθηκε μια διάκριση μεταξύ εμπειρικών δεδομένων και αξιών ή κανονιστικών προτάσεων, ενισχύθηκε μια αντι-φυσιοκρατική τάση στην ηθική φιλοσοφία και υιοθετήθηκε από μεγάλο μέρος του *πρακτικού λόγου* η αρχή της ουδετερότητας²⁹.

27. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της κατάλυσης αποτέλεσε η νεο-φιλελεύθερη πολιτική του συντηρητικού κόμματος στην Αγγλία ήδη από την εποχή της κ. Θάτσερ μέχρι και σήμερα. Η κοινωνική αναλγησία αυτής της πολιτικής κορυφώθηκε με μια ιδεολογικοποίηση της θυματοποίησης των κοινωνικών ομάδων που βίωναν τον αποκλεισμό και την ανισότητα. Αξίζει δε να αναφερθεί ότι το συντηρητικό κόμμα στα συνέδριά του του 1979, 1984 και 1987 απέφυγε οποιαδήποτε αναφορά στον όρο φτώχεια. Lister, R., 1989, σσ. 104-131.

28. Barry, B., 1990, σ. 528.

29. Για μια χρηστική ανασκόπηση της εξέλιξης του κοινωνικού στοχασμού, στο πλαίσιο που προσεγγίστηκε εδώ, βλ. Plant, R., 1991, σσ. 1-22.

Από τα τέλη, όμως, της δεκαετίας του 1950 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980, η πολιτική θεωρία και φιλοσοφία θα αναγεννηθούν, επιχειρώντας να επαναθεμελιώσουν με αντικειμενικό και καθολικό τρόπο τον κανονιστικό λόγο, στο επίκεντρο του οποίου βρέθηκαν οι έννοιες της κοινωνικής δικαιοσύνης και των δικαιωμάτων. Αναφέρομαι εδώ στους J. Rawls, R. Dworkin, A. Gewirth, R. Nozick, V. Hayek, M. Walzer, C. Taylor, A. MacIntyre και M. Sandel. Ο Rawls ήταν εκείνος που άσκησε από το 1972 τη μεγαλύτερη επιρροή στην εξέλιξη της σύγχρονης αγγλοσαξονικής πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας. Η επιρροή του θα πρέπει να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο της αποτυχίας όχι μόνο του θετικιστικού προγράμματος αλλά και του επιστημολογικού και ηθικού ελλείμματος των ωφελιμιστικών θεωρήσεων. Επαναθεωρώντας την οπτική του κοινωνικού συμβολαίου, ο Rawls πρότεινε έναν κανονιστικό ορισμό κοινωνικής δικαιοσύνης για τις ορθές -ηθικά- κοινωνικές διευθετήσεις³⁰. Στον ορισμό αυτό ο Rawls επιχείρησε να συνταιριάξει και να ιεραρχήσει τις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, αντιμετωπίζοντας παράλληλα και το πρόβλημα των κοινωνικών ανισοτήτων. Η γενική οροθέτηση της δικαιοσύνης, κατά τον Rawls, είναι η ακόλουθη:

Όλα τα βασικά κοινωνικά αγαθά -ελευθερία και ευκαιρίες, εισόδημα και πλούτος και οι βάσεις του αυτοσεβασμού- πρέπει να κατανέμονται ισότιμα στα άτομα, εκτός εάν μια άνιση κατανομή ενός ή όλων αυτών των αγαθών γίνεται προς όφελος των λιγότερο κοινωνικά ευνοημένων³¹.

Για τη διασφάλιση της αντικειμενικότητας και καθολικότητας των αρχών του ο Rawls βασίστηκε σε μια σειρά εννοιών-επιχειρημάτων, όπως εκείνα που αφορούν: την πρωταρχική κατάσταση και τα αγαθά, το πέπλο της άγνοιας, την αρχή της ουδετερότητας και την ελάχιστη θεώρηση του αγαθού. Ασφαλώς στο πλαίσιο αυτού του κειμένου δεν μπορεί να γίνει λεπτομερής αναφορά τόσο στην επιχειρηματολογία του Rawls όσο δε και στην εσωτερική και εξωτερική κριτική που ασκήθηκε στο εγχείρημά του. Όσον αφορά την κριτική, μπορεί να αναφερθεί ενδεικτικά εκείνη σε βάρος είτε της προτεραιότητας της ελευθερίας έναντι της ισότητας είτε του ορισμού των πρωταρχικών αγαθών ή και της λογικής και ουσιαστικής ασυνέπειας της αρχής της ουδετερότητας. Θα έπρεπε, όμως, να σημειωθεί ότι μέσα στο θεωρητικό κλίμα της δεκαετίας του 1980 υπέρ των αρχών του πλουραλισμού και ενός υπέρποντος ή έκδηλου σχετικισμού ο Rawls θα παραιτηθεί από την προσπάθεια θεμελίωσης αντικειμενικών και καθολικών αρχών δικαιοσύνης, επιζητώντας τη θεμελίωση μόνο μιας λειτουργιστικής -επικαλύπτουσας- συναίνεσης³². Ήδη, βέβαια, από τις αρχές του 1980 είχε αναφέρει ότι οι αρχές του για την κοινωνική δικαιοσύνη θα έπρεπε να ιδωθούν στα όρια των δυτικού τύπου συνταγματικών δημοκρατιών, όπως εκείνη των Η.Π.Α.³³ Ο

30. Rawls, J., 1972, σ. 62 και σσ. 302-303.

31. Rawls, J., *op.cit.*, σ. 303.

32. Rawls, J., 1987, σσ. 1-25.

33. Rawls, J., 1980, σ. 517 και Rawls, J., 1985, σ. 224.

σύγχρονος φιλελεύθερος στοχασμός, με ένα λόγο και στο μέτρο που βρέθηκε υπό την επιρροή και του Rawls, έχει στρέψει εν πολλοίς την προσοχή του στη θεωρητική συγκρότηση ενός *modus vivendi*³⁴, το οποίο δεν απαντά αντικειμενικά και καθολικά στα αιτήματα της δικαιοσύνης αφήνοντας πρακτικά άθικτες παραμέτρους όπως εκείνες του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανισότητας. Το πρόταγμα, όμως, της δικαιοσύνης θα μπορούσε να θεμελιωθεί πέραν της φιλελεύθερης λογικής.

Μια τέτοια θεμελίωση του ηθικού αιτήματος της κοινωνικής δικαιοσύνης μπορεί να εκκινήσει από τον τυπικό, αριστοτελικής καταγωγής, ορισμό της δικαιοσύνης. Αυτός αποτυπώνεται στο ερώτημα: τι πρέπει να αποδοθεί στα άτομα και γιατί; Ο ορισμός αυτός αποτελεί τη βάση για τρία περαιτέρω ερωτήματα: ποιο είναι το αντικείμενο της δικαιοσύνης, ποιο είναι το υποκείμενό της και ποια τα ηθικά εξαγόμενα με όρους του ορθού και του πρέπει για τις ανθρώπινες κοινωνικές διευθετήσεις; Αυτή η ερωτηματοθεσία δεικνύει την εσωτερική σχέση ανάμεσα στη δικαιοσύνη και σε μια καθολική θεώρηση του ανθρώπινου αγαθού. Αυτή η εσωτερική σχέση θα διασαφηνιστεί από τα ακόλουθα. Ο πρακτικός λόγος, όχι μόνο ο φιλελεύθερος, λαμβάνει ως απαρχή του την έννοια του ηθικού δράστη του ανθρώπου, δηλαδή, ως αυτόνομης οντότητας ικανής να καταστρώσει ένα πλάνο ζωής, να αυτοκαθορισθεί και να είναι υπεύθυνη των πράξεών της. Ο όρος 'ηθικός δράστης', εδώ, εκλαμβάνεται στην καντιανή εκδοχή του. Υπό αυτή την έννοια, θα έπρεπε να στρέψουμε την προσοχή μας σε όλες εκείνες τις πτυχές της ανθρώπινης φύσης και των αναγκών, η ανάπτυξη και η ικανοποίηση των οποίων, αντίστοιχα, είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την πραγμάτωση αυτής ακριβώς της θεώρησης του ατόμου ως ηθικού δράστη. Οι προϋποθέσεις αυτές έχουν χαρακτηριστεί πολυποικίλα. Αναφέρω ενδεικτικά τον όρο 'δυνατότητες', τον οποίο χρησιμοποιεί ο A. Sen³⁵. Ίσως, όμως, ο παραδοσιακός όρος 'ανθρώπινες ανάγκες' να είναι προτιμότερος στο μέτρο που συνοδεύεται στη σύγχρονη βιβλιογραφία και από εμπειρικά διαπολιτισμικά δεδομένα. Αναφέρομαι στη θεωρία των L. Doyal και I. Gough³⁶.

Αυτοί ορίζουν την έννοια των αναγκών σε συνάρτηση με θεμελιώδεις όψεις της ανθρώπινης φύσης και κατάστασης. Οι ανάγκες θα έπρεπε να ιδωθούν ως καθολικοί στόχοι -διαχρονικοί και διαπολιτισμικοί- και ως απαραίτητες συνθήκες για τα ακόλουθα: πρώτο, για την αποφυγή οποιασδήποτε σοβαρής βλάβης στη ζωή των ατόμων, σωματικής, πνευματικής ή ψυχολογικής δεύτερον, ως αναγκαίες συνθήκες τόσο για την καθαυτή ύπαρξη των ατόμων όσο δε και για την ολόπλευρη ανάπτυξή τους ως προσώπων ικανών να συμμετάσχουν ισότιμα σε μια μορφή κοινωνικής ζωής. Από αυτήν τη σκοπιά, η φυσική υγεία και η αυτονομία στο πλήρες νόημά τους ως ομοιοστατική, ισόρροπη και ολόπλευρη ανάπτυξη των φυσικών ανθρώπινων δυνατοτήτων θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως οι βασικές ανθρώπινες ανάγκες. Αυτές οι ανάγκες και η ικανοποίησή τους -όχι σε ένα ελάχιστο αλλά σε ένα μέγιστο βαθμό- είναι το πραγματικό αντικείμενο της κοινωνικής δικαιοσύνης. Το αντικείμενο της δικαιοσύνης εξειδικεύεται, αν λάβουμε υπόψη μας μια σειρά ειδικότερων αναγκών, όπως: επαρκής διατροφή,

34. Richardson, H. S., 1990, σ. 10.

35. Sen, A., 1993, σσ. 30-53.

36. Doyal, L., Gough, I., 1991.

επαρκείς και κατάλληλες συνθήκες φυσικού, εργασιακού περιβάλλοντος αλλά και στέγασης, κατάλληλη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ασφάλεια κατά την παιδική ηλικία, ισόρροπες διαπροσωπικές σχέσεις, φυσική και οικονομική ασφάλεια, συνθήκες ασφαλούς ελέγχου γεννήσεων αλλά και κυήσεως, γέννησης και ανατροφής των παιδιών, βασική εκπαίδευση. Οι Doyal και Gough ορίζουν τις παραπάνω ως καθολικές ανάγκες, διαχρονικά και διαπολιτισμικά. Δε διατείνονται, όμως, ότι αυτές ικανοποιούνται ή μπορούν να ικανοποιηθούν, διαπολιτισμικά, με τον ίδιο τρόπο. Οι ιδιαίτεροι τρόποι ικανοποίησης των επιμέρους αναγκών αλλά και ο βαθμός ικανοποίησης αυτών μπορούν να οριστούν μόνο σε σχέση με τη συγκεκριμένη ανθρώπινη κοινότητα, για την οποία γίνεται λόγος κάθε φορά, και το επίπεδο της ιστορικής ανάπτυξής της.

Όσον αφορά τα άλλα δύο ερωτήματα για την κοινωνική δικαιοσύνη, ποιο είναι, δηλαδή, το υποκειμένο της και ποια είναι τα ηθικά εξαγόμενα, θα έπρεπε να αναφερθούν τα εξής: Ο φιλελεύθερος πρακτικός λόγος λαμβάνει ως υποκειμένο του, αυθαίρετα, το μεμονωμένο άτομο, επενδύοντας επάνω του τις έννοιες της αρνητικής ελευθερίας και αυτονομίας. Το άτομο εκλαμβάνεται ως μια οντότητα που περικλείει τον εαυτό της μέσα σε ένα προστατευτικό κλοιό έναντι της ύπαρξης όλων των άλλων ατόμων. Είναι μια οντότητα που προστατεύει τον εαυτό της με τα δικαιώματα που της αναλογούν εξαιτίας του βάρους που της εναποτίθεται από την κοινωνική συμβίωση. Στο φιλελεύθερο στοχασμό, το άτομο εκλαμβάνεται με ένα λόγο στη χομπσιανή του εικόνα ή, στην καλύτερη περίπτωση, στην εκδοχή που προτάθηκε από τον J. S. Mill. Παραβλέπεται, όμως, με αυτόν τον τρόπο η κοινωνική διάσταση της ύπαρξής μας, όπως ορίζεται αυτή από τη συμμετοχή μας σε κοινές διεργασίες για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, τη συγκρότηση και απόλαυση των όρων ενός κοινού ελάχιστου κοινωνικού αγαθού των κοινωνικών, σε τελική ανάλυση, προϋποθέσεων ύπαρξης οποιασδήποτε κοινωνικής θέσμησης. Οι προϋποθέσεις αυτές αφορούν τις διαδικασίες παραγωγής, αναπαραγωγής, μεταβίβασης πολιτισμού από γενιά σε γενιά και συμμετοχής στη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας. Ο φιλελεύθερος στοχασμός φαίνεται να λησμονεί ότι τα άτομα συγκροτούνται ως πρόσωπα μέσα από την κοινωνική τους ύπαρξη ακριβώς και την κοινότητά τους, μια κοινότητα που σηματοδοτείται από σχέσεις αμοιβαιότητας, σύγκρουσης, κοινών και αντιτιθέμενων αξιών και πεποιθήσεων. Από αυτήν τη σκοπιά, το πραγματικό υποκειμένο της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι το κοινωνικό άτομο, το οποίο μπορεί και αναγνωρίζει ταυτοχρόνως τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του.

Τα ηθικά εξαγόμενα μιας τέτοιας προσέγγισης στην κοινωνική δικαιοσύνη, στο αντικείμενο και το υποκειμένο της, είναι μια διευρυμένη έννοια ανθρώπινων δικαιωμάτων, στην οποία θα έπρεπε να συμπεριληφθούν όλα τα παραδοσιακά πολιτικά και οικονομικο-κοινωνικά δικαιώματα -χωρίς τα πρώτα, ασφαλώς, να έχουν προτεραιότητα έναντι των δεύτερων-, αν λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη μας την έννοια του ηθικού δράστη και τις προϋποθέσεις αυτής. Ένας χρηστικός κατάλογος δικαιωμάτων θα έπρεπε να συμπεριλάβει όλα εκείνα τα δικαιώματα που αντιστοιχούν στις προαναφερόμενες βασικές και ειδικότερες ανάγκες. Η χρησιμότητα ενός τέτοιου καταλόγου έγκειται όχι μόνο στο ότι βάσει αυτού μπορούμε να κρίνουμε τις διαφορετικές προσεγγίσεις

στην κοινωνική δικαιοσύνη αλλά και στο ότι μπορούμε να αξιολογήσουμε τις υφιστάμενες κοινωνικές διευθετήσεις.

Η κοινωνική συμβίωση μας θέτει συχνά ενώπιον συγκρούσεων διαφορετικών αναγκών διαφορετικών ατόμων και ομάδων, άρα και σύγκρουσης μεταξύ των αντίστοιχων δικαιωμάτων. Θεωρώ ότι τέτοιου είδους συγκρούσεις μπορούν να επιλυθούν, αν και όχι εύκολα πάντα, με την επίκληση του ηθικού κριτηρίου του *επείγοντος*. Με άλλα λόγια, τέτοιες συγκρούσεις μπορούν να επιλυθούν, αν μπορούμε να διακρίνουμε ποια από τις ανάγκες έχει περισσότερο επείγοντα χαρακτήρα αρχικά για το ελάχιστο, κατώτερο επίπεδο ισόρροπης και ολοκληρωμένης ύπαρξης των ατόμων. Για την επίλυση, βεβαίως, τέτοιας μορφής προβλημάτων είναι απαραίτητο να θεωρήσουμε την έννοια των δικαιωμάτων όχι ως απόλυτο και απαραβίαστο, σε κάθε περίπτωση, μέγεθος, αλλά ως σχετικό. Πρέπει, τέλος, να επισημανθεί ότι η έννοια των δικαιωμάτων, και ειδικώς των παραδοσιακά οριζόμενων ως οικονομικο-κοινωνικών, δεν παραπέμπει σε μια άτομο προς άτομο συνθήκη αμοιβαίων υποχρεώσεων και δικαιωμάτων. Η έννοια του δικαιώματος είναι ένα ηθικό αίτημα εκ μέρους του κάθε ατόμου, το οποίο απαιτείται έναντι κάθε άλλου ατόμου αλλά και του συνόλου τους δηλαδή, έναντι της κοινωνίας. Μια τέτοια προσέγγιση των δικαιωμάτων βασίζεται πάνω στην έννοια του κοινωνικού ατόμου, του ατόμου-πολίτη και της *πολιτείας*. Σε αυτήν τη θεώρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να θεμελιωθεί ο κοινωνικός τους χαρακτήρας και το ηθικό αίτημα για τη συγκρότηση ενός πολύμορφου κοινωνικού κράτους και μιας πολυδιάστατης κοινωνικής πρόνοιας και πολιτικής με στόχο την πραγμάτωση της δικαιοσύνης.

Η ατζέντα πέρα από το 1990

Με δεδομένο ότι ένας από τους λόγους αποτυχίας του παραδοσιακού κράτους ήταν η μονοδιάστατη και μονοσήμαντη δομή του μαζί με τις γραφειοκρατικές του αγκυλώσεις, ένα νέο κοινωνικό σύστημα πρόνοιας θα έπρεπε να είναι πολύμορφο και πολυσήμαντο και να βασίζεται πάνω στην ενεργό συμμετοχή των κοινωνικών ατόμων-πολιτών. Σε διαφορετική περίπτωση, κοινωνικές πολιτικές που θα αφορούσαν, επί παραδείγματι, την υγεία, τη στέγαση, την ανεργία, την εκπαίδευση, την κοινωνική ασφάλιση, τη στήριξη της πρόνοιας, και σε *κοινοτικό επίπεδο*, θα κινδύνευαν να πέσουν θύματα εκ νέου της γραφειοκρατίας, της αντιδημοκρατικότητας και του κοινωνικού στιγματισμού.

Η ενεργός συμμετοχή των πολιτών δεν είναι μόνο αναγκαία για τη σταδιακή εξάλειψη του κοινωνικού στιγματισμού, αλλά και για την επαναθεμελίωση ενός κοινοτικού οράματος και σχέσεων, μιας συναντίληψης για το ελάχιστο κοινό αγαθό στη βάση του συστήματος πρόνοιας. Ένα τέτοιο σύστημα θα ήταν κατά πολύ διαφορετικό από το παραδοσιακό μοντέλο, το οποίο στηριζόταν ή τουλάχιστον στην εξέλιξη του εξέθρεψε περαιτέρω το σύγχρονο ατομικισμό. Στη βάση ενός τέτοιου νέου κοινού ηθικού ιδανικού και αγαθού μπορούν τα άτομα να αναγνωρίσουν αμοιβαία τόσο τις κοινές προϋποθέσεις της ύπαρξής τους όσο δε και τα εξατομικευμένα σχέδια ζωής. Υπό αυτήν την έννοια θα μπορούσαν να βρουν μια ισορροπία ανάμεσα στους

προσωπικούς στόχους, επιτεύξεις και στους κοινούς δημόσιους σκοπούς³⁷. Θα μπορούσαν, επί πλέον, να διερευνήσουν τη συμπίεση των μηχανισμών της αγοράς ενός δημοκρατικού κράτους, καθώς και μικρότερων ανθρώπινων κοινοτήτων στην ανάπτυξη του κοινωνικού πλούτου και στην ισότιμη, κατά το δυνατό, κατανομή του. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο κινούνται ήδη οι θεωρητικές προσεγγίσεις ενός σοσιαλισμού με αγορά (market socialism).

Αν, περαιτέρω, ο τελικός στόχος της κοινωνικής δικαιοσύνης και πολιτικής είναι η μέγιστη και ίση, κατά το δυνατό, ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών, τότε, στο δεδομένο ιστορικό πλαίσιο της ελεύθερης οικονομίας, απαραίτητος όρος για την εξάλειψη του κοινωνικού αποκλεισμού και της ανισότητας είναι η θέσπιση σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο της αρχής του *βασικού εισοδήματος*³⁸. Η αρχή του βασικού εισοδήματος αναφέρεται στην εξασφάλιση εκ μέρους της underclass ή όλων των κοινωνικά μειονεκτούντων ομάδων ισότιμων οικονομικών όρων για τη συμμετοχή τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Θα ήταν, όμως, λάθος να θεωρήσουμε ότι το βασικό εισόδημα σχετίζεται μόνο με την οικονομική επιβίωση. Αυτό μπορεί να αποτελέσει τη βάση νέων μορφών κοινωνικής συμβίωσης μεταξύ μας. Μερικοί, δυστυχώς, από τους εισηγητές της έννοιας του βασικού εισοδήματος την προσέγγισαν σε εθνικό, κατά κύριο λόγο, επίπεδο. Μια τέτοια, όμως, προσέγγιση δεν είναι επαρκής σε ένα περιβάλλον παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και τεχνολογίας. Άλλωστε, δεν υφίσταται κανείς ιδιαίτερος λόγος, για τον οποίο η κοινωνική δικαιοσύνη θα έπρεπε να απολέσει το διεθνοιστικό της χαρακτήρα. Η αληθινή πρόκληση βρίσκεται ακριβώς στη διερεύνηση της δυνατότητας συνδυασμού και των τριών επιπέδων: τοπικού, εθνικού και διεθνούς: βρίσκεται, τέλος, στο συγκερασμό αγοράς, πρόνοιας, δικαιοσύνης και αειζώου αναπτύξεως.

Ο παραπάνω διεθνοιστικός τόνος δε θα έπρεπε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι υποτιμώ τον ρόλο των μικρών κοινοτήτων στη συγκρότηση ενός νέου κοινωνικού συστήματος πρόνοιας και δικαιοσύνης³⁹, αυτού που και ο Rifkin αποκαλεί τρίτο ή κοινοτικό τομέα⁴⁰. Οι μικρές ανθρώπινες κοινότητες στην οικολογική τους διάσταση ασφαλώς και μπορούν σε πολλές περιπτώσεις να προσδιορίσουν καλύτερα τις ανάγκες των μελών τους, τους διαθέσιμους πόρους και τρόπους ικανοποίησής τους και να αποφασίσουν γι' αυτούς υπό συνθήκες άμεσης δημοκρατίας. Η αναγνώριση, όμως, του ρόλου του κοινοτισμού δε θα έπρεπε να μας οδηγήσει σε ένα Νεο-Ρομαντισμό, ο οποίος μάλιστα θα διέφευγε τεχνηέντως από το ερώτημα για την αναγκαιότητα της ύπαρξης και του είδους των μηχανισμών λήψης και επιβολής αποφάσεων σε εθνικό και διακρατικό επίπεδο. Σε μια εποχή παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, τεχνολογίας και πληροφοριών το πρόταγμα της δικαιοσύνης πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο του συνδυασμού των προαναφερόμενων τριών επιπέδων. Θα ήθελα να καταλήξω λέγοντας ότι δεν ισχυρίζομαι πως θεμελίωσα την ατζέντα πέρα από το 1990 με λεπτομέρειες

37. Harris, D., 1987, σ. 165.

38. Jordan, B., 1989, σ. 124 και Jordan, B., 1996, σσ. 247-248.

39. Deakin, N., 1987, σ. 188.

40. Rifkin, J., 1996, σσ. 419-420.

και απόλυτη συνεκτικότητα. Ασφαλώς και είναι αναγκαίες περαιτέρω θεωρητικές επεξεργασίες. Πιστεύω, όμως, ότι οι γενικοί στόχοι και οι ειδικότεροι όροι, που περιγράφηκαν αδρά σε αυτό το τελευταίο μέρος του κειμένου, θα έπρεπε να συμπεριληφθούν σε μια τέτοια ατζέντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barry, B. (1990), "The Welfare State versus the Relief of Poverty", *Ethics*, Vol. 100, 1989-1990, The University of Chicago Press, Chicago, σσ. 503-529.
- Deakin, N. (1987), *The Politics of Welfare*, Methuen, London.
- Doyal, L. και Gough, I. (1991), *A Theory of Human Need*, MacMillan, Houndmills.
- Erikson, R. (1993), "Description of Inequality: The Swedish Approach to Welfare Research", στο Nussbaum, M. και Sen, A. *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, σσ. 67-83.
- Ferris, J., "Citizenship and the Crisis of the Welfare State", στο Bean, P., Ferris, J., Whyne, D. (eds.), *In Defense of Welfare*, Tavistock Publications, London, σσ. 46-73.
- Harris, D. (1987), *Justifying State Welfare*, Basil Blackwell, Oxford.
- Jordan, B. (1987), *Rethinking Welfare*, Basil Blackwell, Oxford.
- Jordan, B. (1989), *The Common Good: Citizenship, Morality and Self-Interest*, Basil Blackwell, Oxford.
- Jordan, B. (1996), *A Theory of Poverty and Social Exclusion*, Polity Press, Oxford.
- Lister, R. (1989), "Social Security" στο McCarthy, M. (ed.), *The New Politics of Welfare: An Agenda For the 1990s?*, MacMillan, Houndmills, σσ. 104-131.
- Norman, R. (1995), "Citizenship, Politics and Autonomy" στο Norman, R. *Studies in Equality*, Avebury, Aldershot, σσ. 75-92.
- Plant, R. (1991), *Modern Political Thought*, Basil Blackwell, Oxford.
- Rawls, J. (1972), *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Oxford.
- Rawls, J. (1980), "Kantian Constructivism in Moral Theory: The Dewey Lectures", *The Journal of Philosophy*, Vol. LXXVII, No. 9, σσ. 515-572.
- Rawls, J. (1985), "Justice as Fairness: Political not Metaphysical", *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 14, No. 3, σσ. 223-251.
- Rawls, J. (1987), "The Idea of an Overlapping Consensus", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 7, No. 1, σσ. 1-25.
- Richardson, H. S., (1990), "The Problem of Liberalism and the Good" στο Douglass, R. B., Mara, G. M., Richardson, H. S. (eds.), *Liberalism and the Good*, New York, σσ. 1-28.
- Rifkin, J. (1996), *Το τέλος της Εργασίας και το Μέλλον της*, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα.
- Sen, A. (1993), "Capability and Well-being" στο Nussbaum, M. και Sen, A., *The Quality of Life*, Clarendon Press, Oxford, σσ. 30-53.
- The Commission on Social Justice (1993 a), *Social Justice in a Changing World*, IPPR, London.
- The Commission on Social Justice (1993 b), *The Justice Gap*, IPPR, London.
- Titmuss, R. M. (1968), *Commitment to Welfare*, George Allen and Unwin, London.
- Titmuss, R. M. (1970), *The Gift Relationship*, George Allen and Unwin, London.
- Titmuss, R. M. (1974), *Social Policy: An Introduction*, George Allen and Unwin, London.